

8. INKLUZIVNO OBRAZOVANJE KAO VODEĆI PRINCIP OBRAZOVANJA ZA SVE

*Vidosava Kaščelan**

Sažetak: Inkluzivno obrazovanje se bazira na kvalitetnom i dostupnom obrazovanju za sve učenike, nezavisno od njihovih individualnih mogućnosti i interesovanja, njihovog etničkog i socijalnog porijekla, prethodnih znanja i vještina. Iako inkluzija po svom osnovnom određenju znači stalno traženje puta kako bolje odgovoriti na različite mogućnosti i potrebe učenika, ona se u praksi obično svodi na uključivanje djece sa smetnjama u razvoju u redovni obrazovni sistem. Međutim, neophodno je graditi dovoljno fleksibilan sistem obrazovanja koji može odgovoriti na sve vrste različitosti, kako za mlade tako i odrasle polaznike, kako za lica sa smetnjama u razvoju tako i za nadarene i talentovane učenike.

Ključne riječi: *inkluzivno obrazovanje, integracija, posebne obrazovne potrebe, inkluzivna škola, indeks inkluzivnosti, inkluzivno društvo, socijalna kohezija, individualni obrazovni plan*

Abstract: Inclusive education is based on quality and accessible education for all students, regardless of their individual capabilities and interests, their ethnic and social backgrounds, or their previous knowledge and skills. While inclusion in its basic definition means constantly searching for better ways to respond to different students' abilities and needs, in practice it is often reduced to the inclusion of children with disabilities in regular education system. However, it is necessary to build a sufficiently flexible education system that can respond to all types of diversity, to both young and adult learners, to persons with disabilities as well as to gifted and talented students.

Key words: *inclusive education, integration, special educational needs, inclusive school, the inclusion index, inclusive society, social cohesion, individual education plan*

8. 1. UVOD

Jedan od osnovnih principa obrazovanja je poštovanje jednakosti. Politika obrazovanja treba da omogući svima, nezavisno od ličnih, socijalnih i ekonomskih mogućnosti i okolnosti, jednak pristup obrazovanju u cilju razvoja osnovnih kompetencija neophodnih za rad, ali i za aktivno učešće u društvu.

* Vidosava Kaščelan, Zavod za školstvo, Podgorica

S obzirom na različite mogućnosti djece i mladih za sticanje obrazovanja, česte prepreke i smetnje različite prirode, neophodno je razvijati inkluzivno obrazovanje kao stalno traženje odgovora na različite potrebe u obrazovanju pojedinaca i grupa. Posebno je važno omogućiti primarno obrazovanje za sve, ali i otvoriti put za sticanje viših nivoa sekundarnog i tercijarnog obrazovanja. Cilj inkluzivnog obrazovanja je i uključiti djecu sa određenima smetnjama i hendikepima u redovni obrazovni sistem, pri tom stvarajući odgovarajuće uslove za rad, nastavne programe i pristupe učenju i nastavi, ali i poštujući postavljene standarde znanja i zanimanja.

Prva značajna konferencija posvećena obrazovanju lica sa posebnim potrebama jeste Svjetska konferencija o obrazovanju, održana u Salamanci 1994. godine, koju je organizovao Unesko. Deklaracija iz Salamanke je prvi internacionalni dokument koji su potpisale 92 zemlje, i koji je postavio ciljeve obrazovanja djece i mladih sa posebnim potrebama na način da je neophodno od njihove inkluzije u obrazovanje preći na inkluzivno obrazovanje.

Takođe, Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, usvojena od strane UN 2006. godine, koju je Crna Gora potpisala 2007. godine, uključuje poštovanje individualnosti, zabranu svakog vida diskriminacije i uključivanje u društvo osoba sa invaliditetom.

Internationalna konferencija „Inkluzivno obrazovanje – glas budućnosti”, koju je organizovao Unesko 2008. godine, snažno promovise princip inkluzivnog obrazovanja kao fundamentalnog za razvoj ukupnog obrazovanja i društva u cjelini. Zemlje članice se pozivaju da usvoje inkluzivni pristup obrazovanju kako u kreiranju tako i u implementaciji, praćenju i ocjenjivanju obrazovnih politika kao puta za ubrzano postizanje ciljeva programa „Obrazovanje za sve”, kao i većem doprinosu izgradnje inkluzivnog društva.

Zaključci i preporuke ove konferencije, na kojoj su učestvovala 153 delegacije zemalja članica, 20 intervladinih organizacija, 25 nevladinih organizacija, fondacija i drugih institucija civilnog društva, potenciraju osnovno ljudsko pravo na obrazovanje zagarantovano Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima UN, te da je samim tim kvalitetno inkluzivno obrazovanje osnova za postizanje humanog, socijalnog i ekonomskog razvoja.

Sam naziv Konferencije govori da su osnovni principi i ciljevi inkluzivnog obrazovanja vodilje za dalje djelovanje na poboljšanje efikasnosti i kvaliteta obrazovanja. Široko shvaćen koncept inkluzivnog obrazovanja afirmiše se kao vodeći generalni princip za jačanje obrazovanja za održivi razvoj, doživotno učenje za sve i jednak pristup mogućnostima za učenje svim djelovima društva.

Međutim, postavljena prava na papiru su jedna stvar, dok su praksa i život često nešto drugo. Treba obezbijediti mnoge predulove da bi se realizovali postavljeni ciljevi i principi inkluzivnog obrazovanja, a posebno se izboriti sa mnogim predrasudama vezanim za ova pitanja. Inkluzivno obrazovanje je pravo, ali 15 godina poslije istorijskog skupa u Salamanci, statistike pokazuju da manje od 5% djece sa posebnim potrebama u svijetu završi osnovnu školu. Ovo pokazuje da je teško napraviti inkluzivnu školu, odnosno razviti sve vrijednosti i principe inkluzivnog društva. Još uvijek mnoga djeca sa smetnjama ostaju kod kuće, čuvaju ih roditelji ili šira porodi-

ca, ostaju na neki način nevidljivi za društvo, često ih nema u nacionalnim statistikama, pa je samim tim teško doći do njihovog broja.

8. 2. INKLUZIVNO OBRAZOVANJE

Inkluzivno obrazovanje se različito shvata u različitim obrazovnim sistemima, ponekad i u okviru jednog obrazovnog sistema imamo različite pristupe i definicije inkluzije. Ponegdje se shvata kao isključivo rad sa djecom koja imaju određenih smetnji u razvoju, ponegdje kao rad sa djecom sa smetnjama u razvoju i nadarenom djecom, a negdje kao široko postavljeni princip individualizacije nastave i odgovora na različite obrazovne i druge potrebe djece i mladih.

Ovdje ću navesti Uneskovu definiciju inkluzivnog obrazovanja, na kojoj se i bazira ovaj prilog: „Inkluzivno obrazovanje je proces obraćanja i traženja odgovora na različite potrebe svih učenika kroz inkluzivnu praksu i učenje, kulturu i zajednicu, kao i smanjenje isključenosti unutar samog obrazovanja ili potpunog odsustva iz sistema obrazovanja. Ovo uključuje promjene i modifikaciju sadržaja i pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu djecu nezavisno od životne dobi i ubjeđenje da je odgovornost redovnog sistema obrazovanja da obrazuje svu djecu” (Unesko, 2006).

Ovako široko postavljena definicija ukazuje na to da je inkluzija odgovor, ili pak stalno traženje načina da se što efikasnije odgovori na različite individualne potrebe svakog pojedinca u procesu učenja, odnosno nastave. Inkluzija podrazumijeva obezbjeđivanje takvih uslova u školi koji će omogućiti optimalan razvoj svakog pojedinca u skladu sa njegovim mogućnostima. Ona stvara novi odnos prema različitostima, na način da afirmiše različitosti i koristi ih za širenje saznanja, obogaćivanje iskustava i razvoj humanih vrijednosti. Inkluzija se ne odvija samo na nivou školskog sistema već na nivou cijelog društva i predstavlja novu filozofiju učenja i življenja.

Inkluzija nije jednostavno uključivanje djece sa teškoćama u razvoju u obrazovni sistem, već mnogo složeniji proces koji podrazumijeva izgradnju dovoljno fleksibilnog sistema obrazovanja koji može da se prilagođava specifičnim potrebama svakog djeteta. Inkluzivno obrazovanje je usmjereno na obezbjeđivanje pristupa svoj djeci odgovarajućem, relevantnom, dostupnom i efikasnom obrazovanju u okviru njihove zajednice. Ovo obrazovanje počinje u roditeljskom domu i uključuje formalne, neformalne i sve oblike obrazovnih institucija u zajednici (Stubbs, 1998) [7].

Za razliku od inkluzivnog obrazovanja, integracija podrazumijeva pripajanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama ostaloj djeci u odjeljenju uz očekivanje da će se ta djeca prilagoditi postojećem obrazovnom sistemu. Integracija se zasniva na medicinskom modelu u shvatanju teškoća prema kojima se učenik vidi kao problem i da bi se uklopio u redovan sistem, mora se prilagođavati i mijenjati. Suprotno ovakvom shvatanju, inkluzivno obrazovanje se zasniva na socijalnom modelu u shvatanju poteškoća, u okviru koga se više gleda na obrazovni sistem kao na problem, a ne na učenika, tako da treba više raditi na prilagođavanju obrazovnog sistema kako bi se izašlo u susret individualnim potrebama svih učenika.

Pojedini autori (npr. Wade i Moore, 1987) smatraju da sva djeca imaju specifične potrebe i da su svi specifični na svoj način [21]. Gledano s tog aspekta, svako dijete bi trebalo da ima svoju specijalnu pedagogiju. Neki autori pod sintagmom „djeca sa posebnim potrebama” smatraju svu djecu koja u pozitivnom ili negativnom smjeru odstupaju od prosjeka. To su djeca sa smetnjama u razvoju i učenju, ali i djeca sa posebnim talentima. Takođe, neki autori koriste i termin „izuzetna djeca”, u svim situacijama u kojima postoji odstupanje od prosječnog, bilo da je u pitanju plus ili minus varijanta. Izuzetno je sve što odstupa od prosječnog, bilo da se radi o veoma nadarenom djetetu ili djetetu sa ispodprosječnim mentalnim funkcionisanjem. Gledano s pedagoškog aspekta, takva djeca zahtijevaju specifične vaspitno-obrazovne pristupe.

U svakom slučaju, u različitim obrazovnim sistemima i zemljama imamo različito shvatanje pojma inkluzije, odnosno inkluzivnog obrazovanja.

Najšire gledano, inkluzija podrazumijeva:

- koncept obrazovanja koji je prilagodljiv svakom učeniku na efikasan i kvalitetan način;
- posebno uključivanje učenika sa smetnjama u razvoju u redovni obrazovni sistem.

Uključivanje djece i mladih sa smetnjama u razvoju u redovni obrazovni sistem podrazumijeva prepoznavanje njihovih specifičnih potreba i mogućnosti, pa samim tim i prilagođavanje kako mogućnostima učenja tako i obezbjeđenju kvaliteta obrazovanja kroz adekvatne nastavne programe, uslove rada, strategije učenja, korišćenje resursa i povezivanje sa lokalnom i drugim zajednicama. Ovakav pristup je rezultirao mnogim inovativnim i progresivnim naporima da se podrže djeca sa smetnjama u razvoju i uključe u redovni obrazovni sistem.

Međutim, ako polazimo od šire definicije inkluzije kao pristupa individualizacije nastave i izlaženja u susret svim vrstama različitosti, onda je neophodno više razvijati različite strategije nastave/učenja koje će poštovati različitosti i obezbijediti adekvatan razvoj svakog pojedinca. U tom cilju neophodno je više raditi na razvijanju obrazovnih programa i strategija nastave/učenja koji će podržati nadarenu djecu.

8. 3. INKLUZIVNA ŠKOLA

Veoma je važno na nivou cijelog sistema obrazovanja i šire razumjeti šta je inkluzija, imati znanje i spremnost za podržavanje svih oblika različitosti. Takođe, važno je prepoznati resurse za podršku učenju i većem učešću u procesu obrazovanja i obuke djece i mladih sa posebnim potrebama, kao i prepoznati barijere koje ometaju taj proces.

Česte prepreke inkluziji su negativni stavovi javnosti prema ovom pitanju, nedovoljna informisanost o tome šta je inkluzija, tradicionalni stavovi koji doprinose da su djeca sa smetnjama u razvoju često „nevidljiva u društvu”, materijalni problemi porodica, ali i samog društva, fizički pristup i uslovi u školi, obučenos nastavnika i njihova spremnost da se na adekvatan način odnose prema zahtjevima inkluzije i drugo.

U procesu inkluzivnog obrazovanja svi nalaze svoje mjesto i ulogu: nastavnici, uprave škola, roditelji, učenici, lokalna sredina, društvo u cjelini. Teško može-

mo očekivati pozitivne rezultate u inkluzivnom obrazovanju bez adekvatne podrške roditelja i njihove saradnje, afirmativnog stava društva prema ovom pitanju, aktivnog učešća lokalne sredine koja znatno može da doprinese da rezultati inkluzivnog obrazovanja budu bolji.

Kada su u pitanju nastavnici, treba istaći da su njihovo obrazovanje i obuka veoma važni, ali i njihov senzibilitet i spremnost da zahtjevima inkluzivnog obrazovanja odgovore na najbolji način. Da bi neko bio uspješan nastavnik, neophodno je da pored odgovarajuće stručne spreme i stručnih znanja posjeduje niz pedagoško-psiholoških znanja i ljudskih i građanskih kompetencija i vrijednosti, da bude spreman da se stalno mijenja i uči, prilagođava savremenim promjenama, da stalno ima na umu različite mogućnosti i potrebe učenika, kao i poštovanje njihove ličnosti, pa samim tim da snagom sopstvene ličnosti predstavlja uzor i model znanja i ponašanja.

Osnovna ideja inkluzivnog obrazovanja je stalni proces povećavanja kvaliteta učenja i učešća svih učenika u obrazovnom procesu, to je osnovni cilj i ideal kome škola treba da teži. Od razvoja demokratskih odnosa u školi i izgradnje ukupne klime i kulture u njoj zavisi koliko će škola napredovati u razvijanju inkluzivne prakse. Važno je stvarati klimu povjerenja, uvažavanja, saradnje, prihvatanja i podržavanja različitosti i inkluzivnih vrijednosti.

Sistem obrazovanja treba da poštuje sljedeće principe inkluzije:

– Nediskriminaciju – lica sa smetnjama u razvoju uživaju sva ljudska prava kao i ostala lica i ne smiju biti diskrimisana u bilo kom pogledu, nezavisno od etničkog i socijalnog porijekla.

– Pristupačnost – osnovna filozofija inkluzije je stvaranje sistema obrazovanja koji se prilagođava potrebama svih učenika, a posebno onih sa smetnjama u razvoju, uklanja sve vrste barijera i omogućava jednake uslove za sve.

– Prilagođavanje specifičnim potrebama kroz fleksibilne i različite prilaze učenju i nastavi. Različito socijalno okruženje i različiti pristupi učenju podstiču kvalitet obrazovanja. Posebno treba naglasiti upotrebu IC tehnologije koja omogućava različite izvore i načine učenja, samim tim proces učenja postaje više otvoren i demokratski, odnosi između nastavnika i učenika su više saradnički.

– Standardi znanja su zajednički za sve učenike, a kroz standarde znanja posebno se razvijaju i afirmišu ključne kompetencije.

– Učešće u procesu obrazovanja svih učenika saglasno njihovim mogućnostima i sposobnostima. Takođe, neophodno je učešće i saradnja unutar nastavničkog kolektiva u cilju podrške učenicima sa smetnjama u razvoju, kao i saradnja sa lokalnom zajednicom, nadležnim institucijama za obrazovanje, a posebno sa roditeljima.

– Neophodno je obezbijediti adekvatne uslove za rad djeci sa smetnjama u razvoju, počevši od prostornih uslova i adekvatnih prilaza školama, do adekvatnih nastavnih materijala, priručnika i nastavnih sredstava.

– Priprema za tržište rada. Statistike pokazuju da lica sa smetnjama u razvoju imaju mali procenat zaposlenosti i nisko obrazovanje, kao i da žive u siromašnijim uslovima u odnosu na ostale ljude. Budući da inkluzija posebno naglašava grupe učenika koje su rizične u odnosu na marginalizaciju, ekskluziju iz društva, slabe re-

zultate u nastavi, slabije socijalno porijeklo, to je veoma važno stvarati uslove za njihovo uključivanje na tržište rada, a time i u društveni život.

– Razvoj inkluzivnog obrazovanja treba posmatrati u kontekstu doživotnog učenja i stalnog stvaranja mogućnosti za učenje, sticanje kvalifikacija za uključivanje na tržištu rada, što je put stvaranja pravičnijeg društva sa manje socijalne isključenosti i siromaštva.

Svaka škola, zavisno od svojih specifičnosti, može da razvija inkluzivnu kulturu, razvija praksu i unutrašnju komunikaciju i život koji afirmiše inkluzivne vrijednosti. Inkluzivna škola je mjesto gdje svako pripada, svako je prihvaćen, podržava i biva podržan od strane svojih vršnjaka i drugih članova školske zajednice kako bi se izašlo u susret njegovim obrazovnim potrebama (Stainback, 1990) [21].

Kako prepoznati i razviti inkluzivnu školu, pitanje je koje se često postavlja kako na nivou same škole tako na lokalnom, nacionalnom i globalnom nivou. Jedan od indeksa inkluzivnosti, ili *Razvoj učenja i učešća u školi*, razvili su Tony Booth i Mel Ainscow. Indeks služi za mjerenje i unapređenje kvaliteta rada u školi. Tri važne dimenzije na koje se odnosi su: razvoj inkluzivne politike, inkluzivne prakse i inkluzivne kulture škole. Za svaki od ovih segmenata razvijeni su indikatori za mjerenje ukupnih postignuća škole. Npr.: ukupna atmosfera rada u školi, međusobni odnosi uvažavanja i saradnje, izgradnja inkluzivnih vrijednosti u školi, podrška svim oblicima različitosti, načini rada i komunikacije sa učenicima, saradnja sa lokalnom sredinom, vladinim i nevladinim organizacijama, upravljanje školom i dr.

Proces izgradnje inkluzivne škole može se pospješiti razvojem odnosa unutar škole, stalnim preispitivanjem postignutih ciljeva i analizom iskustava svih koji učestvuju u nastavnom procesu, kao i daljim profesionalnim razvojem na nivou škole.

8. 4. GLOBALNI KONTEKST INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA

Obrazovanje je samo po sebi pitanje od globalnog interesa i značaja. Osnovno pitanje mnogih međunarodnih organizacija je kako investirati i poboljšati kvalitet obrazovanja u cilju individualnog zdravlja, društvene kohezije i stvaranja održive ekonomije. U tom kontekstu je posebno značajno obrazovanje mlade populacije.

Sama procjena da ima na desetine miliona djece u svijetu koja ne pohađaju školu ili pak ne uspiju da završe osnovnu školu, da mnogo manje mladih odgovarajućeg uzrasta pohađa srednju školu ili nastavlja školovanje, zaslužuje opštu pažnju i globalni odgovor.

Takođe, razvoj programa za obrazovanje djece sa posebnim potrebama i obezbjeđenje uslova za njihovo kvalitetno obrazovanje jeste dio globalnog pitanja obrazovanja. Globalni okvir za inkluzivno obrazovanje trebalo bi da sadrži zajedničke ciljeve, načine implemetacije i procjenjivanja uspješnosti postizanja standarda i ishoda obrazovanja.

Podsjetiću na izjavu iz Salamanke: „Škole bi trebalo prilagoditi svakom djetetu bez obzira na njegovo fizičko, intelektualno, socijalno i emocionalno, jezičko ili drugo stanje. Ovo podrazumijeva djecu s poteškoćama i nadarenu djecu, djecu sa ulice i djecu koja rade, djecu iz udaljenih krajeva i iz nomadskih populacija, djecu iz jezič-

kih, etničkih ili religijskih manjina i djecu iz drugih područja ili grupa koje su u nepovoljnom položaju ili su marginalizovane”.

Petnaest godina nakon Salamanke mogu se postaviti pitanja: koliko se globalno napredovalo u uspostavljanju inkluzivnog obrazovanja, prihvatanju i razumijevanju ciljeva obrazovanja za djecu sa smetnjama u razvoju, da li je inkluzivno obrazovanje dio globalnih programa i strategija za unapređenje obrazovanja; da li i kako se mjeri globalni napredak u inkluzivnom obrazovanju?

Ciljevi programa „Obrazovanje za sve” do 2015. godine, koji je definisao Unesko, snažno promovišu ideje doživotnog učenja kao osnovnog oruđa za postizanje inkluzije, povećanja kvaliteta obrazovanja svih ljudi i izgradnju inkluzivnog društva. Takođe, Milenijumski ciljevi razvoja UN, usvojeni 2002. godine, postavljaju globalne ciljeve za suzbijanje siromaštva, gladi, nepismenosti do 2015. godine.

Svjetski obrazovni forum održan u Dakru 2000. godine usvojio je „Akcioni plan za obrazovanje za sve”, koji se odnosi na postizanje kvalitetnog bazičnog obrazovanja. Ciljevi obrazovanja postavljeni u Dakru snažno promovišu obrazovanje kao osnovno ljudsko pravo, usaglašeni su sa Milenijumskim ciljevima UN, Deklaracijom o ljudskim pravima i Konvencijom o pravima djece. Svako ima pravo da se obrazuje saglasno svojim sposobnostima, posebnim potrebama i pravo na sopstveni razvoj nezavisno od socijalnog statusa i standarda življenja. To znači da države treba da garantuju kvalitetno obrazovanje za sve građane nezavisno od pola, nacionalne i etničke pripadnosti, godina, jezičkih i ekonomskih okolnosti. Postavljenim ciljevima obrazovanja i dodatnim dokumentima Uneska i drugih međunarodnih organizacija i institucija, ohrabrena je ideja, međunarodna saradnja i razmjena iskustava inkluzivnog obrazovanja.

Decembra 2006. godine, Generalna skupšina UN je usvojila Konvenciju o pravima lica sa smetnjama u razvoju, u kojoj član 24 garantuje pravo na inkluzivno obrazovanje u okviru međunarodnog prava. Do oktobra 2009. godine 70 zemalja je ratifikovalo Konvenciju, među kojima i Crna Gora, dok 143 zemlje ispoljavaju namjeru da je ratifikuju. Konvencija o pravima lica sa smetnjama u razvoju ustanovljava obaveze i daje pravce kojim vlade, internacionalne agencije i civilno društvo mogu da rade zajedno u cilju poboljšanja obrazovanja za sve i osiguranja inkluzije lica sa smetnjama u razvoju u obrazovni sistem.

Od svih zemalja koje su do sada ratifikovale Konvenciju jedino Velika Britanija ima rezerve prema članu 24, što znači da ne prihvata u potpunosti obavezu da razvije inkluzivno obrazovanje unutar svog obrazovnog sistema.

Ipak, mnoge zemlje razvijaju i implementiraju obrazovanje za djecu sa smetnjama u razvoju istovremeno kroz redovni sistem obrazovanja i kroz specijalno obrazovanje. Jedan od argumenata za ovakav pristup je da nije moguće odgovoriti na potrebe sve djece sa smetnjama u razvoju u redovnom obrazovnom sistemu. Isto tako, navodi se argument da to nije finansijski održivo, mada neka istraživanja OECD-a o finansijskoj održivosti govore suprotno.

O tome kako se realizuju ciljevi obrazovanja iz Dakra i Milenijumski ciljevi UN-a govori Izvještaj Uneska iz 2009. U njemu se prepoznaju smetnje i barijere za adekvatno postizanje ciljeva primarnog obrazovanja. U prvom redu ističu se zdrav-

stveni problemi djece, njihovo nezakonito korišćenje za rad, zatim udaljenost škole i slabe mogućnosti prevoza, nepristupačnost samih objekata, slaba opremljenost škola adekvatnim nastavnim sredstvima, nedovoljno edukovani nastavnici, kao i negativni socijalni stavovi prema djeci sa smetnjama u razvoju, a što sve vodi sve većoj ekskluziji u obrazovanju.

Treba istaći da je Konvencija o pravima lica sa smetnjama u razvoju dala podstrek mnogim međunarodnim organizacijama da se više bave pitanjima inkluzivnog obrazovanja.

Evropska unija snažno promoviše obrazovanje kao ključni faktor razvoja i izgradnje „društva znanja” koje može da odgovori globalnim izazovima i promjenama. Posebno je Lisabonska strategija postavila određene ciljeve obrazovanja u EU do 2010, koji se odnose na različite nivoe obrazovanja i različite ciljne grupe. Nakon usvajanja Lisabonske strategije, Evropska unija znatno pomaže u realizaciji projekata unapređenja kvaliteta obrazovanja, realizaciji ciljeva Strategije, usaglašavanju zakonskih rješenja i drugo, ne samo za zemlje članice EU veći i za zemlje koje su u procesu pridruživanja EU, među kojima je i Crna Gora.

Osnovni principi za evropsku saradnju u obrazovanju i obuci do 2020. godine su:

1. realizacija načela cjeloživotnog učenja i mobilnosti;
2. unapređenje kvaliteta i efikasnosti obrazovanja i usavršavanja;
3. promovisanje jednakosti, socijalne kohezije i aktivnog građanstva;
4. jačanje kreativnosti i inovativnosti, uključujući i preduzetništvo, na svim nivoima obrazovanja.

Inkluzivnom obrazovanju se poklanja posebna pažnja, bilo da se radi o širem kontekstu obrazovanja za sve, bilo o marginalizovanim društvenim grupama, ili djeci i mladim sa posebnim obrazovnim potrebama.

Navešću zaključak Savjeta EU o strateškom cilju 3, usvojenom 12. maja 2009. godine: „Obrazovanje treba da promoviše interkulturalne kompetencije, demokratske vrijednosti i poštovanje temeljnih ljudskih prava i zaštite životne sredine, kao i borbu protiv svih oblika diskriminacije, obrazovanje svih mladih ljudi da razvijaju pozitivne odnose sa svojim vršnjacima iz različitih sredina”.

Izvjestaj o inkluzivnom obrazovanju u zemljama Evropske unije analizira stanje u zemljama članicama i daje određene preporuke za poboljšanje kvaliteta obrazovanja. Izvjestaj je uradio Generalni direktorat za obrazovanje i kulturu Evropske komisije, na osnovu sagledavanja stanja u 10 zemalja EU. Preporuke iz ovog izvještaja odnose se na preduzimanje mjera za sprečavanje ranog napuštanja obrazovanja, poboljšanje obrazovanja za marginalizovane i ugrožene grupe, poboljšanje inkluzivnog obrazovanja učenika sa smetnjama u razvoju, preduzimanje mjera za siguran rad u školi i smanjenje svih oblika nasilja i agresivnosti, preduzimanje mjera za veću podršku nastavnicima.

Evropska unija preko svojih institucija i agencija pomaže razvoj inkluzivnog sistema obrazovanja u zemljama Jugoistočne Evrope. Tako ETF (European Training Foundation) organizuje regionalne konferencije sa ciljem razmjene iskustava i veće saradnje zemalja ovog područja, organizuje istraživanja vezano za primjenu inkluzije u pojedinim zemljama Jugoistočne Evrope. Izvještaji o istraživanju koje se odno-

silo na politiku i praksu pripreme nastavnika za inkluzivno obrazovanje u zemljama Jugoistočne Evrope, među kojima je i Crna Gora, pokazuju da je pristup inkluzivnom obrazovanju u regionu uglavnom sličan, da zemlje imaju slične probleme u implementaciji ciljeva i principa inkluzivnog obrazovanja. Takođe, značajno je da se na ovakvim i sličnim skupovima razmjenjuju iskustva vezano za različita pitanja inkluzivnog obrazovanja, dolazi do zajedničkih predloga za poboljšanje sistema obrazovanja i pospešuje regionalna saradnja.

8. 5. INKLUZIVNO OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI

8. 5. 1. KONCEPTUALNI KONTEKST

Strateška dokumenta reforme obrazovanja u Crnoj Gori predviđela su posebnu brigu o djeci sa posebnim potrebama. Naime, Knjiga promjena (2001) posebno tretira obrazovanje djece sa posebnim potrebama, pri tom misleći na djecu sa smetnjama u razvoju i nadarenu djecu.

Knjiga promjena postavlja princip školovanja svakog djeteta u skladu sa njegovim individualnim potrebama, što je osnova za snažno razvijanje obrazovanja za sve i one koji zaostaju u razvoju i imaju teškoća u učenju, ali i one koji imaju posebne sklonosti i talente. U ovom strateškom dokumentu „djeca sa posebnim potrebama” prepoznaju se kao nadarena djeca i djeca sa smetnjama u razvoju.

U Crnoj Gori postoje sljedeći zakoni koji podržavaju osnovne principe i ciljeve uključivanja djece sa smetnjama u razvoju u obrazovni sistem Crne Gore: Opšti zakon o obrazovanju, Zakon o obrazovanju djece sa posebnim potrebama, Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, Zakon o osnovnoj školi, Zakon o gimnaziji, Zakon o stručnom obrazovanju, Zakon o obrazovanju odraslih i Zakon o visokom obrazovanju. Zakoni o obrazovanju u Crnoj Gori prepoznaju termine „djeca i učenici sa posebnim potrebama” u smislu djece sa tjelesnom, mentalnom i senzornom ometenošću; zatim „djeca i učenici sa smetnjama u razvoju”; zatim „djeca sa tjelesnom, mentalnom i senzornom ometenošću”; „djeca sa hendikepom”, što govori o terminološkoj i drugoj neusklađenosti.

Kreirane su sljedeće strategije koje osmišljavaju principe i ciljeve za veće uključivanje u sve društvene tokove kako pojedinaca tako i etničkih grupa koje su nezaštićene i marginalizovane: Strategija za poboljšanje položaja Roma – RAE populacije u Crnoj Gori (2008–2012), Strategija za borbu protiv siromaštva i smanjenje socijalne isključenosti, Akcioni plan o implementaciji „Dekade uključenja Roma 2005 -2015”. Svi ovi dokumenti prepoznaju obrazovanje kao jedan od ključnih elemenata za smanjenje siromaštva, socijalnu ekskluziju i veće uključivanje u proces rada.

Strategija inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori polazi od osnovnog stava „da je inkluzivno obrazovanje – obrazovni sistem koji odgovara na sve potrebe učenika i kao takav kontinuirano radi na poboljšanju učešća i eliminaciji isključenosti iz svih aspekata školovanja i to na način da se nijedan učenik ne osjeća drugačijim od bilo kog drugog i koji osigurava rezultate” (Strategija, str. 11).

Međutim, iako Strategija postavlja inkluziju kao pristup individualizacije nastave i obrazovanja za sve učenike, u daljoj razradi ona se bavi isključivo obrazova-

njem „djece sa posebnim obrazovnim potrebama” – a to su djeca sa tjelesnim, mentalnim i senzornim smetnjama i djeca sa kombinovanim smetnjama, kao i „djeca sa teškoćama u razvoju”, tj. djeca sa poremećajima u ponašanju. Ovim se smanjuje sveobuhvatnost Strategije, ona ne tretira posebne potrebe sve djece pa nije u skladu sa osnovnim polazištem od kojeg polazi, kao i konceptom datim u Knjizi promjena, a ni sa globalnim i evropskim pristupom inkluzivnom obrazovanju.

U svakom slučaju, uključivanje djece i mladih sa smetnjama u razvoju u redovni obrazovni sistem je veoma složeno pitanje i zahtijeva posebne analize i pripreme. Neophodno je stvarati uslove za njihovo veće uključivanje na sve nivoe obrazovanja: predškolske ustanove, škole i fakultete. Prije svega, neophodni su odgovarajući prostorni uslovi, ali i odgovarajuća nastavna sredstva i udžbenici. Na primjer, sve škole i fakulteti treba da imaju pristupne rampe za lica koja se kreću pomoću kolica, dokumenta pisana na Brajevom pismu za lica oštećenog vida i drugo. Rad sa djecom sa smetnjama u razvoju podrazumijeva dodatnu edukaciju nastavnika, stručnih saradnika i svih koji učestvuju u obrazovnom procesu, kao i roditelja.

Što se tiče programa obrazovanja talentovane djece i razvoja strategija nastave/učenja koje se odnose na njih, do sada je veoma malo urađeno na nivou našeg obrazovnog sistema. Rad sa nadarenim učenicima zahtijeva posebne programe obrazovanja koji će omogućiti adekvatan razvoj ovih učenika, brže napredovanje u procesu obrazovanja, svestran razvoj ličnosti i stvaranje uslova za kreativan rad i samostalna istraživanja.

8. 5. 2. IMPLEMENTACIJA INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA

Primjena novih nastavnih planova i programa u osnovnim školama u Crnoj Gori počela je postupno školske 2004/05. godine u prvih 20 škola, zatim uključivanjem određenog broja škola svake naredne godine, tako da su sada uključene u reformski proces sve osnovne škole. I sve predškolske ustanove rade po novim nastavnim programima. Primjena novih nastavnih planova i programa u gimnazijama počela je 2006/07. godine i to u svim gimnazijama u Crnoj Gori. Takođe, sve stručne škole u Crnoj Gori započele su rad po novim nastavnim planovima i programima.

Da bi implementacija novih nastavnih planova i programa tekla na odgovarajući način, shodno postavljenim ciljevima i principima reforme, neophodna je edukacija nastavnika. Posebno je značajna edukacija nastavnika za rad sa djecom sa posebnim potrebama, budući da o ovom segmentu nastavnici koji su sada u nastavi nijesu dobili bilo kakva znanja na fakultetu.

Primjena principa inkluzije u nastavi ide dosta otežano, budući da imamo brojna odjeljenja, prostor često neadekvatan u pogledu veličine, organizacije i opremljenosti nastavnim sredstvima. Još uvijek je prisutan tradicionalan pristup učenju, tako da nastavnici teško prepoznaju individualne potrebe učenika, a i kad ih prepoznaju nijesu dovoljno spremni da odgovore na njih.

Na motivaciju nastavnika da adekvatno odgovore na individualne potrebe učenika i uopšte savremene zahtjeve nastave i učenja, pored neodgovarajućeg društve-

nog položaja, utiče i nedovoljna podrška uspješnim nastavnicima u pogledu napredovanja u struci, stvaranja mogućnosti za dalji profesionalni razvoj i napredovanje.

U Zavodu za školstvo osmišljen je program profesionalnog razvoja nastavnika sa ciljem da se pospješi edukacija nastavnika unutar škole, poveća razmjena iskustava kroz stručne aktive i druge stručne organe škole, prepoznaju uspješni nastavnici i stvori povoljna klima u školi za stalno učenje i unapređenje vaspitno-obrazovnog procesa. U cilju bolje edukacije nastavnika i veće ponude programa stručnog usavršavanja i uključivanja fakulteta, nevladinih organizacija i drugih stručnih udruženja u obuku, Zavod za školstvo svake godine izdaje Katalog programa stručnog usavršavanja nastavnika koji prethodno moraju proći odgovarajuću akreditaciju. Tako ove godine imamo deset akreditovanih programa stručnog usavršavanja za potrebe inkluzivnog obrazovanja.

Obuka nastavnika u toku rada za potrebe inkluzivnog obrazovanja izvodi se od strane Zavoda za školstvo, Filozofskog fakulteta, ali i nevladinih organizacija kao što su Save the children, Unicef, a i kroz Finski program je edukovan jedan broj nastavnika. Informacija o sprovođenju reforme predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja, koju je uradilo Ministarstvo prosvjete i nauke u saradnji sa institucijama koje se bave pitanjima douniverzitetskog obrazovanja, Zavodom za školstvo, Centrom za stručno obrazovanje i Ispitnim centrom, daje osnovne informacije o sprovođenju programa inkluzivnog obrazovanja u našem obrazovnom sistemu.

Uočene su i neke barijere za uspješnu implementaciju inkluzivnog obrazovanja kao što su: nedovoljno razvijena legislativa za sve nivoe obrazovanja; neadekvatni kapaciteti i uslovi samih obrazovnih institucija (prilazi školama, brojnost odjeljenja); nedovoljno prilagođeni nastavni planovi i programi, kao i nejasno postavljen metodološki okvir za njihovu izradu, posebno kada su u pitanju standardi znanja učenika; nedovoljna obuka nastavnika; nedovoljna uključenost i podrška roditelja; nejasno postavljeni kriterijumi za kategorizaciju djece; nerazvijeni nastavni programi za više nivoe obrazovanja (gimnazija i srednje stručno obrazovanje, obrazovanje odraslih). Posebno kroz programe stručnog obrazovanja i obrazovanja odraslih nije dato dovoljno mogućnosti za sticanje stručnih kompetencija licima sa smetnjama u razvoju, što bi vodilo njihovom većem uključivanju u proces rada.

Sama činjenica da je uočeno toliko barijera za adekvatno sprovođenje inkluzivnog obrazovanja u naš obrazovni sistem ukazuje na to da je neophodno u narednom periodu sistematski raditi na njihovom uklanjanju. U prvom redu, neophodno je više raditi na javnoj promociji vrijednosti inkluzije u školi i van nje, zatim na većem uključivanju roditelja i lokalne sredine u ovaj proces. Takođe, treba postaviti jasan metodološki okvir za izradu individualnih obrazovnih programa učenika i jasno definisati standarde znanja. Potrebno je više afirmisati primjere dobre prakse, stvarati uslove u školi da se ona prepoznaje kao inkluzivna u širem smislu, u kojoj će se sva djeca dobro osjećati i u koju će rado dolaziti i boraviti.

Neophodno je obogatiti nastavne programe sadržajima vezanim za poštovanje različitosti, razvoj socijalne kohezije i interkulturalni dijalog. Kroz kros-kurikularni i interdisciplinarni pristup treba senzibilisati sve nastavnike da u svakodnevnoj praksi više poštuju vrijednosti i principe inkluzivnog obrazovanja, imaju više razu-

mijevanja za posebne potrebe djece i mladih, kao i da grade atmosferu povjerenja i saradnje u školi i van nje. Takođe, neophodno je razviti programe za inkluzivno obrazovanje za gimnazije, stručno obrazovanje i fakultete.

Kada je u pitanju obrazovanje i obuka nastavnika, neophodna je veća saradnja svih koji se bave ovim pitanjima, u prvom redu fakulteta koji se bave inicijalnim obrazovanjem nastavnika, kao i institucija koje kasnije realizuju obuku. Treba postaviti jasne standarde obuke i jasno definisati kompetencije nastavnika koje su neophodne za rad u inkluzivnom obrazovanju. Posebnu pažnju treba obratiti na stručno obrazovanje, budući da u ovom segmentu imamo dosta nastavnika koji nijesu stekli adekvatno obrazovanje iz pedagoško-psihološke grupe predmeta u toku studija, niti su kasnije pohađali neke vidove obuke iz ovih oblasti.

Za postizanje ciljeva inkluzivnog obrazovanja neophodne su promjene na nivou škole, lokalnom nivou i na nacionalnom nivou. Neophodno je jasno definisati nivoe odgovornosti za ukupan razvoj obrazovnog sistema, raditi dalje na njenoj decentralizaciji, poboljšati finansiranje, obezbijediti adekvatne uslove rada u školi, podržati nastavnike i njihov profesionalni razvoj, ojačati saradnju sa vladinim i nevladinim organizacijama i dr.

8. 6. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

1. Neophodno je više afirmisati princip inkluzivnog obrazovanja na svim nivoima obrazovanja kao načina da se odgovori različitim mogućnostima učenika, njihovom fizičkom i intelektualnom razvoju, kao i društvenom statusu. Pri tom ne treba voditi računa samo o djeci sa smetnjama u razvoju već o svima, posebno o talentovanim učenicima.

2. Povećati učešće djece u predškolskom i osnovnom obrazovanju iz siromašnih i marginalizovanih grupa.

3. Razviti nastavne planove i programe za djecu i mlade sa smetnjama u razvoju u okviru redovnog obrazovnog sistema, uvažavajući fleksibilan pristup u cilju poštovanja posebnih potreba i situacija, kao i različitost pedagoške prakse.

4. Ojačati inicijalno obrazovanje i obuku, kao i profesionalni razvoj nastavnika sadržajima i ciljevima vezanim za inkluzivno obrazovanje.

5. Razviti obrazovne programe za stručne kvalifikacije za socijalno ugrožene i one ciljne grupe koje imaju posebne programe za učenje.

6. Obezbijediti učešće svih „stakeholder„-a u procesu odlučivanja i podijeljene odgovornosti u tom procesu.

7. Ojačati saradnju između škole i lokalne sredine, kao i veće učešće porodice u obrazovnom procesu.

8. Razviti programe zaštite djece u ranom dobu i ranom obrazovanju koji promovišu inkluziju u cilju ranog otkrivanja smetnji i preduzimanja mjera za cjelovit razvoj djeteta.

9. Poboljšati mogućnosti za korišćenje IC tehnologije u inkluzivnom obrazovanju, posebno u ruralnim i nepristupačnim područjima.

10. Omogućiti razne oblike neformalnog obrazovanja i formalnog priznavanja tako stečenih kompetencija.

11. Kreirati programe za odrasle u cilju potpunog elimisanja nepismenosti stanovništva.

12. Podsticati istraživanja o nastavi i učenju inkluzivnog obrazovanja.

13. Obezbijediti u svim školama odgovarajuće timove koji imaju vještine da efikasno odgovore na različite potrebe svih učenika i promovišu inkluzivno obrazovanje.

14. Ohrabriti regionalnu i međunarodnu saradnju vezano za inkluzivno obrazovanje, podsticati razmjenu iskustava i dobre prakse.

LITERATURA

- [1] Akcioni plan o implementaciji „Dekade uključenja Roma 2005 -2015” u Crnoj Gori, Vlada Republike Crne Gore, Podgorica, 2005.
- [2] *Better education for all*, October 2009, Salamanka, Inclusion Internacional.
- [3] *Conclusions and recommendations of 48 th Session of the International conference on education*, Unesco, Geneva, 2008.
- [4] *Council Conclusions on a strategic framework for European cooperation in education and training („ET 2020”)*, Brisel, 12 maj 2009.
- [5] *Dakar Framework fo Action for Education for All*, Dakar, 2000.
- [6] DEE (Disability Equality in Education), www.scie.org.uk
- [7] *Education for All*, National action plan, Podgorica, 2006.
- [8] *Evropska konvencija o ljudskim pravima*, 1952 (Prvi protokol).
- [9] Haris Cerić: *Definiranje inkluzivnog obrazovanja*, Naša škola, br. 29, Sarajevo, 2004, str. 87–95.
- [10] *Inclusion and education in European countries* (European Commission, August 2009).
- [11] *Inclusive Education and Effective classroom Practices*, Summary Report, March 2003, European Agency for Development in special Needs Education, www.european-agency.org
- [12] *Indeks inkluzivnosti* (Tony Booth, Mel Ainscow), www.scie.org.uk
- [13] *Informacija o sprovođenju reforme predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2009.
- [14] *Knjiga promjena*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2001.
- [15] *Konvencija o pravima djece UN*, 1989.
- [16] *Konvencija o pravima lica sa smetnjama u razvoju*, 2006.
- [17] *Mapping Policies and Practicies for the Preparation of Teachers for Inclusive Education in Contexts of Social and Cultural Diversity*, Draft Report for Montenegro, European Training Fondation, Bologna, 2009.
- [18] Maria Golubeva, Stephen Powell, Elmina Kazimzade, Anca Nedelcu: *Devided Education, Devide Citizen?*, April 2009, Network of Education Policy Centers, Zagreb.
- [19] Mel Ainscow and Susie Miles: *Developing inclusive education systems: how can we move policies forward?*, University of Manchester, UK, 2009.
- [20] *Metodološka uputstva za inkluzivno vaspitanje i obrazovanje djece i omladine sa razvojnim teškoćama u redovni obrazovni sistem u Republici Crnoj Gori*, Savjet za nastavne planove i programe, Podgorica, 2003.
- [21] *Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj, Politike obrazovanja za učenike u riziku i učenike sa smetnjama u razvoju u Jugoistočnoj Evropi*, Crna Gora, Pariz, 2007.

- [22] Renato Opertti, Jayune Brady, Leana Duncombe: *Inclusive Education as the core of Education for All*, Unesco IBE, Geneva, 2009.
- [23] *Strategija inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2008.
- [24] *Strategija za borbu protiv siromaštva i smanjenja socijalne isključenosti*, Podgorica 2003; inovirana verzija 2007.
- [25] *Strategija za poboljšanje položaja Roma – RAE populacije u Crnoj Gori (2008 – 2012)*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Podgorica, 2007.
- [26] Svjetska deklaracija „Obrazovanje za sve”, Jomtijer, 1990.
- [27] The Madrid declaration „Non discrimination plus positive action plan results in social inclusion”.
- [28] *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima UN*, 1948.
- [29] *Usaglašavanje programa obrazovanja prosvjetnih radnika u zemljama Zapadnog Balkana*, Centar za obrazovne politike, Beograd, 2008, str. 65.